

Παναγιώτη Κανελλοπούλου

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΕΠ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Θ. ΠΕΤΣΙΟΣ

**ΓΕΝΝΗΘΗΚΑ
ΣΤΟ
ΧΙΛΙΑ ΤΕΤΡΑΚΟΣΙΑ ΔΥΟ**

ΑΘΗΝΑΙ 1957

Ε.Υ.Δ της Κ.τ.Π
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

ΠΡΩΤΟ ΒΙΒΛΙΟ	σ.	1—188
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α' : Γεννήθηκα στην Πάτρα	σ.	3— 41
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β' : Τὸ Γένος καὶ οἱ Αὐτοκράτορες	σ.	43—128
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ' : Στὴν Ἀθήνα τοῦ Ἀντώνιου Ἀτσαγιόλι .	σ.	129—188
ΔΕΥΤΕΡΟ ΒΙΒΛΙΟ	σ.	189—349
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α' : Ὁ Κωνσταντῖνος Παλαιολόγος στὴν Πάτρα	σ.	191—231
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β' : Στὸν Μυστρά με τὸν Πλήθωνα.....	σ.	233—299
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ' : Ἡ Κωνσταντινούπολη στὸ 1437.....	σ.	301—349
ΤΡΙΤΟ ΒΙΒΛΙΟ	σ.	351—656
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α' : Βενετία, Φερράρα, Φλωρεντία	σ.	353—461
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β' : Μυστράς καὶ ἡ τελευταία ἐξόρμηση τοῦ Γένους	σ.	463—528
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ' : Ἐάλω ἡ Πόλις	σ.	529—656
ΕΠΙΛΟΓΟΣ : Στὴν Κρήτη, σ' ἓνα μοναστήρι	σ.	657—724
Σημείωμα τοῦ συγγραφέως.....	σ.	725—730

Π Ρ Ω Τ Ο Β Ι Β Λ Ι Ο

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΕΠ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Θ. ΠΕΤΣΙΟΣ

Ε.Υ.Δ της Κ.τ.Π
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

Κ Ε Φ Α Λ Α Ι Ο Π Ρ Ω Τ Ο

Γεννήθηκα στην Πάτρα

1

Γεννήθηκα στο 1402. Έτσι μου είπαν, όταν άρχισα να αισθάνομαι ότι υπάρχω. Πότε αισθάνθηκα ότι υπάρχω; Δέ θυμάμαι πότε... Μπορεί νάμουν τριών ή πέντε ετών· μπορεί νάμουν κι' όχτώ. Ξέρω καλά ότι στα όχτώ μου χρόνια τρόμαξα πολύ. Μπορεί, όμως, να αισθάνθηκα ότι υπάρχω και πριν από τή στιγμή που τρόμαξα πολύ.

Και μου είπαν ότι γεννήθηκα στην Πάτρα. Αυτό τ'όξερα χωρίς να μου τ'ο πούν. Ήξερα πώς ήταν αδύνατο να είχα γεννηθεί άλλου. Πώς μπορεί νάχει γεννηθεί ένας άνθρωπος κάπου άλλου, και όχι εκεί όπου αισθάνθηκε ό ίδιος τόν έαυτό του να γεννιέται και να γίνεται; Τώρα ξέρω ότι μπορεί. Τότε, όμως, δέν τ'όξερα.

2

Δέ θυμάμαι να μούδειξαν τήν Πάτρα και να μου είπαν: τ ο ύ τ η δ ω ε ί ν ' ή Π ά τ ρ α. 'Η παρουσία και τ' όνομά της ήταν για μένα τά ίδια της τά σπίτια, οί κάτοικοι, ό άέρας της. Χωρίς να μου τ'ο πεί κανένας, κατάλαβα μόνος μου ότι ή Πάτρα είναι μιά πόλη που άρχίζει περίπου από δώ και φθάνει περίπου ως εκεί. Μόνος μου κατάλαβα ότι τ'ο Γεροκομειό ή ή Περιβόλα ήταν έξω από τήν Πάτρα.

Τ'ο σπίτι μας ήταν στο Τάσσο, τήν κεντρική πλατεία, κάτω από τ'ο κάστρο, ένα ως έναμισυ μίλι μακριά από τ'ο λιμάνι. 'Η θάλασσα ήταν χαμηλά· έγώ γεννήθηκα ψηλά. Μολονότι τ'ο ύψος ήταν μικρό, ή έντύπωση και τ'ο αίσθημα του ύψους έγιναν μέσα μου ένα περιστατικό που έπηρέασε τή ζωή μου. 'Αλλά και τ'ο γεγονός ότι επάνω από τ'ο κεφάλι μου ήταν τ'ο κάστρο — ένα κλειστό άπ' όλες τ'ες πλευρές μυστήριο —, κι' αυτό έπηρέασε τή ζωή μου. 'Η πόλη μου δέν είχε

τείχη, κ' ἔτσι, γιὰ ὅσους τὴν πλησίαζαν ἀπόξω, δὲν ἀποτελοῦσε μυστήριον. Ἡ πόλις μου ἦταν ἀπ' ὅλες τὶς πλευρὲς ἀνοιχτή.

Τὸ ὅτι ἡ πόλις μου ὀνομάζεται Πάτρα μοῦ ἔγινε συνειδητό, ὅταν ἄκουσα νὰ γίνεται λόγος καὶ γι' ἄλλες πόλεις — γιὰ τὴ Χαλανδρίτσα, γιὰ τὴ Βοστίτσα, γιὰ τὴ Ναύπακτο, γιὰ τὴν Κωνσταντινούπολη — καὶ προπάντων ὅταν τὸ αὐτονόητο ὄνομα Πάτρα τὸ συναγωνίσθηκε στ' αὐτιά μου ἓνα λιγώτερο αὐτονόητο ὄνομα. Μιὰ μέρα ἄκουσα τὸ δάσκαλό μου — γι' αὐτὸν θὰ μιλήσω παρακάτω πολὺ — νὰ τὴν ὀνομάζει Πά τ ρ α ι καὶ μάλιστα Παλαιαὶ Πάτραι. Θυμᾶμαι ὅτι μ' ἐνόχλησε ἡ παραποίηση αὐτή. Μὲ τὴν τέτοια παραποίηση ἔγινε μέσα μου ἀβέβαιο καὶ συζητήσιμο ὅ,τι, ὡς τότε, ἦταν ἀπόλυτα αὐτονόητο.

3

Μ' ἄρεσε, ὅταν ἦμουν παιδί, νὰ τρέχω ἔξω στοὺς κήπους καὶ προπάντων στ' ἀμπέλια. Κ' ἔτρεχα ἔξω μ' ἄλλα παιδιὰ μαζί. Ὡστόσο, ἦταν μέρες ποὺ προτιμοῦσα νὰ κατεβαίνω στὴν παραλία. Κ' ἐκεῖ δὲν ἤθελα νὰναι μαζί μου ἄλλοι. Πήγαινα, βέβαια, καὶ στὸ λιμάνι καὶ παρακολουθοῦσα τὰ καράβια ποὺ ἔρχονταν ἢ ἔφευγαν. Μ' ἄρεσε νὰ βλέπω καὶ τὰ δεμένα καράβια, κ' ἔλεγα πῶς ξεκουράζονται γιὰ ν' ἀνθέξουν σὲ νέες φουρτούνες. Συχνά, ὁμως, ἀπομάκρυνα τὰ βήματά μου ἀπὸ τὸ λιμάνι καὶ πήγαινα πιὸ πέρα, κάπου ὅπου τὸ κύμα ἔρχόταν νὰ βρεῖ μονάχα ἐμένα. Ἀπὸ ποῦ ἔρχόταν, τάχα, τὸ κύμα; Δὲν ξέρω πιά πόσων ἐτῶν ἦμουν, ὅταν τὸ ἐρώτημα αὐτὸ γεννήθηκε αὐτόματα μέσα μου· καὶ μαζί του γνώρισα ἓνα αἶσθημα ποὺ ἀργότερα τ' ὀνόμασα νοσταλγία. Ὅπως ἔρχόταν τὸ κύμα ἀπὸ μακριά, ἔτσι ἤθελα κ' ἐγὼ νὰ πάω μακριά ἢ μᾶλλον νὰ ἐπιστρέψω σὲ κάποιον τόπο πολὺ μακρυνό. Πῶς γεννήθηκε, ὁμως, μέσα μου ἡ ἐπιθυμία νὰ ἐπιστρέψω κάπου ὅπου δὲν ἦμουν ποτέ; Φαίνεται ὅτι ἡ ψυχὴ μου εἶχε τὴ δική της μνήμη καὶ μ' ἔκανε νὰ ἐπιθυμῶ νὰ ἐπιστρέψω σ' ἓναν τόπο μακρυνό ποὺ ἐγὼ ὁ ἴδιος δὲν τὸν θυμόμουν πιά καθόλου.

4

Κάπου - κάπου, περπατώντας στὴν παραλία, σταματοῦσα στὸ ναὸ τοῦ Ἀποστόλου Ἀνδρέου. Ἦξερα ὅτι ὁ Πρωτόκλητος εἶχε μαρτυρήσει ἐκεῖ. Τῶξερα, κι' ὁμως δὲ μπορούσα νὰ τὸ θεωρήσω αὐτονόητο. Ἀφοῦ σταυρώθηκε ὁ ἴδιος ὁ Χριστός, δὲν ἄρκοῦσε ἡ θυσία τοῦ Διδασκάλου; Γιατί ἔπρεπε, τάχα, νὰ μαρτυρήσουν τόσοι ἄλλοι, καὶ μάλιστα ἀθῶοι ἄλιεῖς; Ἡ περίπτωση, εἰδικώτερα, τοῦ Ἀποστόλου Ἀνδρέου προκαλοῦσε μεγάλες ἀπορίες στὴ σκέψη μου. Ὁ Ἀνδρέας ἦταν ὁ μαθητὴς ἐκεῖνος τοῦ Ἰησοῦ ποὺ τὰ βήματά του ἦταν τὰ πιὸ ἀθόρυβα. Παρατώντας τὰ δίχτυα τοῦ ψαῤᾷ, ἀκολούθησε τὸν Ἰη-

σοῦ χωρὶς νὰ μιμηθεῖ τὸν ἀδελφὸ του τὸν Σίμωνα — «τὸν ἐπιλεγόμενον Πέτρον» — ποὺ ἀνοίγε ἀδιάκοπα τὸ στόμα του καὶ μιλοῦσε. Δὲ θέλησε νὰ προσθέσει οὔτε μιὰ μοναδικὴ λέξη σὲ ὅσα εἶπε ὁ Διδάσκαλος. Ὁ Πέτρος, ὁ Ἰωάννης, ὁ Ἰάκωβος, ὁ Ματθαῖος, ὁ Ἰούδας Ἰακώβου, ὁ Φίλιππος, ὁ Θωμᾶς — ἄλλοι περισσότερο καὶ ἄλλοι λιγώτερο — μίλησαν ἢ ἔγραψαν. Καὶ ἀπόστολοι ποὺ δὲν ἐμαρτήτευσαν πλαῖσι στὸν Ἰησοῦ — προπάντων ὁ Παῦλος, ἀλλὰ κι' αὐτὸς ὁ Στέφανος ποὺ πρῶτος ἐμαρτύρησε — πρόσθεσαν πολλὰ σὲ ὅσα εἶπε ὁ Διδάσκαλος. Λέει, βέβαια, ὁ Παπίας (τότε δὲν τῷδερα τὸ διάβασα ἀργότερα στὸν Εὐσέβιο) ὅτι, χωρὶς νᾶναι ὁ ἴδιος ἀκροατὴς καὶ αὐτόπτης τῶν ἱερῶν ἀποστόλων, ἄκουσε ἀπὸ ἄλλους «τί Ἀνδρέας ἢ τί Πέτρος εἶπεν ἢ τί Φίλιππος ἢ τί Θωμᾶς ἢ Ἰάκωβος ἢ τί Ἰωάννης ἢ Ματθαῖος ἢ τις ἕτερος τῶν τοῦ κυρίου μαθητῶν»· ὡστόσο, πέρ' ἀπὸ τὴν ἔμμεση αὐτὴ μαρτυρία ποὺ ἀναφέρεται σ' ὅλους τοὺς ἀποστόλους, δὲν ἔχουμε καμμιάν ἄλλη ἔγκυρη πηγὴ ποὺ νᾶ μᾶς λέει ὅτι ὁ Ἀνδρέας «ἐπῆρε τὴν φωνὴν αὐτοῦ καὶ ἀπεφθέγγετο». Τί τοὺς ἔφταιξε, λοιπόν, ὁ ἀθύρβος Ἀνδρέας ποὺ τ' ὄνομά του καὶ σ' αὐτὲς τὶς «Πράξεις τῶν Ἀποστόλων» προβάλλει μονάχα μιὰ φορά, καὶ τὴ μοναδικὴ αὐτὴ φορά συνδυασμένο μὲ τὰ ὀνόματα ὄλων μαζὶ τῶν μαθητῶν; Γιατὶ τὸν σταύρωσαν τὸν πιὸ σιωπηλὸν ἀπ' ὅλους;

Ἀκόμα καὶ σήμερα ἀπασχολοῦν τὸ νοῦ μου οἱ παιδικὲς αὐτὲς ἀπορίες. Ἄν καὶ ξέρω πιά καλὰ ὅτι δὲν ἔχουν καμμιά βάση καὶ ὅτι πηγὴ τους ἦταν ἡ παιδικὴ ἀφέλεια, μὲ κάνουν συχνὰ νὰ λέω πῶς, ἔστω κι' ἂν εἶναι ἀνόητες, ἀξίζει νὰ διατυπώνονται.

Ἀγάπησα τόσο πολὺ τὸν σιωπηλὸν Ἀνδρέα ποὺ θυμῶνω καὶ σήμερα ἀκόμα, ὅταν διαβάζω, σ' ἓνα κείμενο ποὺ τὸ κῦρος του εἶναι ἀμφίβολο, τὰ λόγια ποὺ εἶπε ὁ Ἀνδρέας στὴν Πάτρα, ἀπαντώντας στὸν ἀνθύπατο Αἰγεάτη. Σ' ἄλλο (νεώτερο) κείμενο, ἐγκωμιάζεται ὁ Ἀνδρέας, «ὁ δυνατὸς ἐν...λ ὀ γ ω γενόμενος». Ἐμένα μ' ἀρέσει νὰ λέω ὅτι ὁ Ἀνδρέας δὲν ἔκαμε κανένα κήρυγμα· ἀγάπησε μονάχα τὸν πλησίον καὶ σταυρώθηκε.

Κάτω ἀπὸ τὸ ναὸ τοῦ Πρωτοκλήτου ὑπάρχει ἓνα ἄντρο· καὶ μέσ' στὸ ἄντρο ὑπάρχει μιὰ πηγὴ. Κατεβαίνοντας (καὶ τῶκανα συχνὰ) τὰ δεκάξι σκαλοπάτια, καὶ ἀκούγοντας τὸν ἦχο τῶν βημάτων μου ποὺ προκαλοῦσαν μιὰ κούφια ἀντήχηση στὸ θόλο τοῦ ἄντρο, κυριευόμενοι ἀπὸ τὸ αἶσθημα ὅτι ἐδῶ μέσα οἱ ἦχοι δὲν εἶχαν σχέση μὲ τὰ δικά μου τὰ βήματα· ἔλεγα (δὲν τῷδερα, ἀλλὰ τῶνιωθα) ὅτι τοὺς ἦχους αὐτοὺς τοὺς προκαλοῦσαν βήματα ἀνθρώπων ποὺ ἔχουν λείψει ἐδῶ καὶ ἀμέτρητα χρόνια, καὶ ὅτι τὰ δικά μου βήματα εἶναι ἡ τυχαία ἀφορμὴ ποὺ τοὺς ἀνακαλεῖ στὴν ἀκοή μου. Τὰ μάτια μου — κάθε φορά ποὺ κατέβαινα στὸ ἄντρο — ἔμεναν πολλὴν ὥρα

προσηλωμένα, χωρίς λόγο, στὰ νερά τῆς πηγῆς πού ἔμοιαζαν ἀλλιώτικα ἀπ' ὅλα τ' ἄλλα νερά. Διαβάζοντας, κάμποσα χρόνια ἀργότερα, τὸν Πausανία, ἔμαθα ὅτι «τῷ ὕδατι» τῆς πηγῆς αὐτῆς «μέτεστιν ἀληθείας». Δὲν ἤξερα, ὅταν ἤμουν παιδί, ὅτι «μαντείου... ἐνταῦθά ἐστιν ἀψευδές, οὐ μὲν ἐπὶ παντί γε πράγματι, ἀλλὰ ἐπὶ τῶν καινόντων». Δὲν ἤξερα ὅτι, κρατώντας μ' ἓνα λεπτὸ «καλώδιο» ἓνα καθρέφτη καὶ ρίχνοντας τὸν καθρέφτη στὴν πηγὴ — ὄχι πολὺ, «ὄλα» ὅσον ἐπιψαῦσαι τοῦ ὕδατος τῷ κύκλῳ τοῦ κατόπτρου — θὰ μάθαινα, σὲ περίπτωση πού θάμουν ἄρρωστος, ἂν θὰ πέθαινα ἢ ἂν θὰ ζοῦσα. Θὰ τὸ μάθαινα, κοιτάζοντας τὸν ἑαυτό μου στὸν καθρέφτη πού θὰ τὸν εἶχαν ἀγγίσει τὰ νερά τῆς πηγῆς. Ἐγὼ κοίταζα τὰ νερά χωρίς νὰ ξέρω γιατί καὶ χωρίς νὰ μοῦ λένε τίποτε. Ἦταν τὰ πιὸ βουβὰ νερά πού εἶχα γνωρίσει ὡς τότε.

5

Ἦταν ἔγινε ἔνδεκα χρονῶν, ὁ δάσκαλός μου — ὁ ἴδιος πού τὴν Πάτρα μοῦ τὴν εἶπε Πάτραι — μὲ πῆγε μιὰ μέρα στὸ ναὸ τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέου. Καὶ μοῦ εἶπε ὅτι στὴν ἴδια θέση, προτοῦ χτίσουν οἱ Χριστιανοὶ τὸ ναὸ, βρισκόταν τὸ ἱερὸ τῆς Δήμητρος. Παραξενεύτηκα ἀκούγοντας ὅτι μποροῦσε, πρὶν σταυρωθεῖ ἐδῶ ὁ Πρωτόκλητος, νᾶναι ὁ τόπος αὐτὸς ἱερός. Στὸν ἀγιώτατον Ἀνδρέα δὲν πιστεύαμε μονάχα ἡμεῖς· πίστευαν καὶ οἱ Φράγκοι πού, διακόσια περίπου χρόνια πρὶν γεννηθῶ, πῆραν τὸ ναὸ — τοὺς ἄρεσε, γιατί ἦταν μέγας καὶ παλαιὸς — καὶ τὸν ἔκαμαν δικό τους. Ἡ Δημήτηρ, ὅμως, ποιά νᾶταν τάχα αὐτή; Ποιὸς πίστευε σ' αὐτήν;

Ὁ δάσκαλός μου δὲ θέλησε, ὅταν ἤμουν ἔνδεκα χρονῶν, νὰ μοῦ τὰ πει ὅλα. Ὡστόσο, μιλοῦσε μὲ σεβασμὸ γιὰ τὴν Δήμητρα καὶ προπάντων γιὰ ὅσους ἔχτιζαν ἄλλοτε ναοὺς ἀφιερωμένους στὴ λατρεία της. Μοῦ ἔλεγε, ὅμως, ὅτι ἡ Δημήτηρ εἶχε πάψει, ἐδῶ καὶ χίλια τόσα χρόνια, νὰ ὑπάρχει. Ὅσο γιὰ τὸ γένος τῶν ἀνθρώπων πού πίστευε ἄλλοτε στὴν Δήμητρα, ἔλεγε ὅτι αὐτὸ ἐξακολουθεῖ νὰ ὑπάρχει. Κ' ἐγὼ σκεπτόμουνα: Ἀφοῦ ἐξακολουθοῦν νὰ ὑπάρχουν ὅσοι πίστευαν στὴν Δήμητρα, πῶς ἔπαψε νὰ ὑπάρχει ἐκείνη;

Ἦταν ἔμαθα ὅτι ὅσοι πίστευαν στὴν Δήμητρα πίστευαν σὲ πολλοὺς θεοὺς, ἄρχισα νὰ ρωτᾶω τὸν ἑαυτό μου: Ἀφοῦ πίστευαν σὲ πολλοὺς, γιατί δὲν ἔδιναν μιὰ θέση — ἔστω μικρὴ, ἀπόμερη καὶ ταπεινὴ — καὶ στὸν ἓνα Θεό, τὸν Παντοκράτορα; Μιὰ μέρα ἀνέβηκα μὲ τὸ δάσκαλό μου στὸ Γεροκομεῖο (στὸ Ἱεροκομεῖο, ὅπως συνήθιζε ἐκεῖνος νὰ τὸ λέει). Τὸ μοναστήρι ἦταν στὰ χέρια τῶν Λατίνων καὶ δὲ μπηθήκαμε. Κάνοντας, ὅμως, τὸν περίπατό μας γύρω ἀπὸ τὴν μονή, καθίσαμε κάπου γιὰ λίγο, καὶ ὁ δάσκαλός μου μοῦ εἶπε: Ἐδῶ ἦταν τὸ ἄλσος τῆς Ἀρτέμιδος· ἦταν κι' αὐτὴ κάποτε θεὰ — ὁ Παῦλος εἶν'

ἐκεῖνος πού εἶπε ὅτι βλέπει ἤδη καταργημένη «τὴν μεγαλειότητα αὐτῆς, ἦν ὅλη ἡ Ἀσία καὶ ἡ οἰκουμένη σέβεται» — κ' ἦταν ἡ Ἄρτεμις ἀνεψιά τῆς Δήμητρος, κόρη τοῦ ἀδελφοῦ τῆς πού λεγόταν Ζεὺς. Κ' ἦταν ὁ Ζεὺς, ἀφοῦ νίκησε τὸν πατέρα του τὸν Κρόνο, ὁ πρῶτος καὶ ὁ πιὸ ἰσχυρὸς ἀνάμεσα στοὺς θεούς. Ἡ Πάτρα — ἔτσι ἐξακολούθησε μιλώντας μου ὁ δάσκαλός μου — εἶχε ἄλλοτε μιὰ πολὺ μεγάλη ἀγορά· στὸ κέντρο τῆς ἀγορᾶς ἦταν ἕνας ὠραῖος ναός· κ' ἐκεῖ καθόταν ὁ Ζεὺς ἐπάνω στὸ θρόνο του. Ἀκούγοντας ἐγὼ τὰ λόγια αὐτά, δὲ μπορούσα νὰ καταλάβω τίποτε. Τόθελε, φαίνεται, ὁ δάσκαλός μου ν' ἀκούω μερικὰ πράγματα καὶ νὰ τὰ δουλεύω στὴ σκέψη μου χωρὶς νὰ τὰ καταλαβαίνω. Δὲ δουλεύουν, τάχα, μέσα τους τὰ νήπια τίς συλλαβὲς πού ἀκοῦνε, χωρὶς νὰ ξέρουν ὅτι ἀπαρτίζουν λέξεις;

Ἐνα Ἑβραϊόπουλο — τὸλεγαν Ἀβραάμ καὶ ὁ πατέρας του ὁ Σολομών ἦταν πολὺ πλούσιος — μοῦ λέει μιὰ μέρα ὅτι οἱ Ἑβραῖοι πίστευαν στὸν ἕνα καὶ μοναδικὸ Θεὸ πολὺ πρὶν ἐμφανισθεῖ ὁ Ἰησοῦς Χριστός. Καὶ βασάνισα τὴ σκέψη μου ρωτώντας τὸν ἑαυτὸ μου: Γιατί δὲν πίστευαν ὅλοι στὸν ἕνα Θεὸ προτοῦ γεννηθεῖ καὶ σταυρωθεῖ ὁ Χριστός;

6

Ἡ σημερινή μου μνήμη — κι' αὐτὴ δὲν εἶναι διόλου ἡ ἴδια μὲ τὴν παιδική μου μνήμη — μοῦ λέει ὅτι αἰσθάνθηκα νὰ ὑπάρχω ὅταν στὰ ὀχτώ μου χρόνια τρόμαξα πολὺ. Αὐτὸ πρέπει ν'ἄγινε στὸ 1410. Ὁ τρόμος (ὁ μεγάλος τρόμος πού δὲν ἔχει σχέση μὲ τὸ φόβο πού μ' ἔπιανε ὅσες φορές ἔσπαζα κάτι καὶ περίμενα νὰ μὲ μαλώσουν) μπῆκε στὸ σπίτι μας — καὶ στὴν ψυχὴ μου — σὰν ἕνας ἀθέατος ξένος, σὰν ἕνας φοβερὸς ἀπρόσκλητος μουσαφίρης πού δὲν ἔχει κανένα πρόσωπο καὶ καμμιά παρουσία. Φαίνεται ὅτι εἶχε μπεῖ στὴν πόλη μας τὴν ἴδια μέρα πού μπῆκε καὶ στὸ σπίτι μας. Καὶ δὲν ἦταν διόλου δύσκολο νὰ μπεῖ, ἀφοῦ ἡ πόλη μας ἦταν ἀτείχιστη. Λένε, βέβαια, ὅτι ὁ ξένος αὐτὸς μπαίνει καὶ στὶς πόλεις ἐκεῖνες πού τίς προστατεύουν τείχη καὶ φύλακες γενναῖοι καὶ ἀγρυπνοὶ. Ἀργότερα, ὅταν διάβασα Ἐπίκουρο, στάθηκα πολὺ στὴν ἀκόλουθη φράση του: «... χάριν θανάτου πάντες ἄνθρωποι πόλιν ἀτείχιστον οἰκοῦμεν». Ὁ Ἐπίκουρος τὸ εἶπε αὐτὸ γιὰ τὸ θάνατο· μπορούμε κάλλιστα νὰ τὸ ποῦμε καὶ γιὰ τὸν τρόμο ἐκεῖνον πού εἶναι ὁ προπομπὸς τοῦ θανάτου. Ὡστόσο, σὲ μένα — τὸν καιρὸ πού ἦμουν παιδί — ὁ τρόμος φάνηκε συνδυασμένος ἀποκλειστικὰ μὲ τὸ ὅτι ἡ Πάτρα δὲν εἶχε τείχη. Καὶ εἶχα τὴ βεβαιότητα ὅτι ἐκεῖ πάνω, στὸ κάστρο, δὲ μπαίνει ὁ τρόμος ποτὲ ἢ μπαίνει μονάχα ἂν, ἀπὸ ἀσυγχώρητη ἀμέλεια, μείνει μιὰ πύλη ἀφρούρητη.

Πώς πρόβαλε μπροστά μου, αν και άθээατος, ό μεγάλος τρόμος; Μια μέρα, άκουσα βήματα βιαστικά μέσ' στο σπίτι μας· και άκουσα τίς πόρτες ν' άνοιγοκλείνουν με ήχους περιέργους που δέν είχα ξανακούσει. Οί φωνές τών δικών μου, έξω από τó κλειστό δωμάτιο όπου βρισκόμουν, είχαν πάψει νάναι οί γνώριμες φωνές τους. Ψιθύριζαν; Μιλούσαν; Φώναζαν; Δέ μπόρεσα νά καταλάβω ποιάν ένταση είχε ό ήχος που έβγαινε από τά χείλη τους. Σε λίγο είδα τή μητέρα μου νά μπαίνει στο δωμάτιο όπου βρισκόμουν. Δέν άναγνώρισα καλά - καλά τή φωνή της· μου είπε ότι δέν πρέπει νά βγώ από τó σπίτι. Τó πρόσωπό της είχε μιάν άφύσικη χλωμάδα και τó βλέμμα της κάτι τó άκίνητο. Όταν βγήκε από τó δωμάτιο, έτρεξα στο παράθυρο, αλλά δέν τόλμησα νά κοιτάξω άμέσως έξω. Αφού νίκησα τó δισταγμό μου, είδα στην πλατεία δυό - τρείς ομάδες άνδρων που, άκίνητες, έκαναν τήν πλατεία νά μοιάζει πιό έρημη απ' ό,τι θάταν αν ήταν άπόλυτα άδειανή. Και τότε..., τότε τρόμαξα πολύ.

7

Τό ίδιο βράδυ, ένας μοναχός που ήταν φίλος του πατέρα μου με πήρε μαζί του — οί γονείς μου με φίλησαν και μου είπαν μερικά λόγια που τώρα πιά δέν τά θυμάμαι — και, καβάλλα σ' ένα γερό μουλάρι, βγήκαμε από τήν Πάτρα που ήταν βυθισμένη σε μιá φοβερή σιωπή. Τρείς ώρες άργότερα (ύπολογίζω σήμερα ότι οί ώρες θάταν τόσες) φθάσαμε στο μοναστήρι του Όμπλου όπου πρέπει νάμεινα κάμποσες έβδομάδες· μπορεί δέκα, μπορεί και περισσότερες. Στόν Όμπλό δέν είχε ποτέ υίοθηθει ή παλαιά διάταξη που είχε μπει στα τυπικά κάμπουσων μονών και που άπαγόρευε σε κοσμικά παιδιά, και σε κοσμικούς νέους κάτω τών είκοσιτεσσάρων έτών, νά μένουν και νά φοιτούν στα κελιά τών μονών. Ό Μέγας Βασίλειος και Ιωάννης ό Χρυσόστομος είχαν υποστηρίξει ότι τά μοναστήρια είναι άκριβώς ό καλύτερος τόπος για τήν άνατροφή τών παιδιών. Τό μοναστήρι του Όμπλου άκολουθοϋσε τή γνώμη τών μεγάλων ιεραρχών.

Έκει, στόν Όμπλό, έμαθα — τή λέξη τήν άκουσα για πρώτη φορά — ότι σ' όλόκληρη τή χώρα είχε ένσκήψει λοιμός. Ήταν ό λοιμός του 1410.

Κ' εκεί, στόν Όμπλό, γνώρισα τόν άνθρωπο που έγινε ό δάσκαλός μου και που είχε μιάν άποφασιστική επίδραση στη ζωή μου.

8

Τά πρώτα γράμματα μου τάμαθε ό πατέρας μου. Δέ θυμάμαι πιά τί μου είχε μάθει. Όταν με παράλαβε ό δάσκαλός μου, μου φάνηκε ότι δέν ήξερα τίποτε. Και σήμερα πάλι — πάνε τόσα χρόνια

ἀπὸ τότε — ἔχω τὸ αἶσθημα ὅτι δὲν ξέρω τίποτε. Ὡστόσο, διάβασα πολλὰ βιβλία στὴ ζωὴ μου· γνώρισα ἀνθρώπους πολλοὺς καὶ χῶρες ξένες· εἶδα τὴν Κωνσταντινούπολη καὶ τὴ Φλωρεντία· μίλησα μὲ αὐτοκράτορες καὶ μὲ πατριάρχες. Καὶ ποιό εἶναι τὸ ἄθροισμα ὅλων τῶν πραγμάτων ποὺ διάβασα καὶ ποὺ γνώρισα στὴ ζωὴ μου; Τὸ ἄθροισμα εἶναι μηδέν. Τί ξέρω, τάχα, γιὰ τὸ θάνατο; Τί ξέρω γιὰ τὸν κόσμον ὅπου ζοῦσε ἀγέννητη ἡ ψυχὴ μου; Τί ξέρω γιὰ τὸ δρόμο ποὺ παίρνει μιὰ σκέψη μου ὅταν τὴ χάνω; Τί ξέρω γιὰ τὸ νόημα ποὺ ἔχει στὴ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου ὁ πόνος, ἡ συμφορὰ, τὸ κακό; Ἀφοῦ δὲ μπορῶ νὰ δώσω ἀπάντηση στὰ ἐρωτήματα αὐτά, δὲν ξέρω τίποτε. Ξέρω πολλὰ γιὰ ὅσα εἶναι μάταια. Πῶς μπορεῖ, ὁμως, νὰ ὀνομασθεῖ γνώση ἢ κατοχὴ πραγμάτων πού, σὰ μάταια πού εἶναι, δὲν εἶναι τίποτε;

Ὁ δάσκαλός μου — καὶ τώρα ξέρω ὅτι ἔκανε πολὺ καλὰ — ἄρχισε ἀπὸ τὶς πρῶτες μέρες ποὺ μὲ παράλαβε (κ' ἤμουν μονάχα ὀχτῶ χρονῶν) νὰ μοῦ μιλάει γιὰ τὸ θάνατο καὶ γιὰ τὸν πόνον. Μοῦλεγε ὅτι κ' οἱ δύο τους, ὁ θάνατος καὶ ὁ πόνος, εἶναι φίλοι μας καλοῖ· κ' ἂν ἀκόμα δὲν εἶν' εὐχάριστοι, εἶναι πιστοί. Ἡ χαρὰ — ἔτσι μοῦλεγε συχνά — δὲ μᾶς εἶναι διόλου πιστὴ, ἐνῶ ὁ πόνος εἶναι φίλος πιστός· κ' ὅταν ἀκόμα ἀπουσιάζει, μποροῦμε νὰ μᾶστε βέβαιοι ὅτι θὰ μᾶς θυμηθεῖ καὶ θὰ ξανάρθει. Ἐπίσης, ἡ ζωὴ — ἔτσι μοῦλεγε ὁ δάσκαλός μου — δὲν εἶναι οὔτε αὐτὴ πιστὴ· ἐνῶ τὴν ἀγαποῦμε καὶ τῆς δίνουμε τὰ πάντα, ἔρχεται ἀργὰ ἢ γρήγορα ἡ ἡμέρα ποὺ ἡ ζωὴ φεύγει καὶ δὲν ξαναγυρίζει. Ὁ θάνατος, ἀντίθετα, περιμένει πιστὸς ἔξω ἀπὸ τὴν πόρτα μας, δείχνει ὑπομονὴ μεγάλη καὶ δὲν τὸν πειράζει ποὺ τὸν ἀποφεύγουμε· καὶ ὅταν ἔρθει ἡ ὥρα νὰ μᾶς παραλάβει (χωρὶς νὰ φταίει αὐτός, ἀλλὰ μόνο καὶ μόνο γιατί μᾶς παράτησε ἡ ζωὴ), μᾶς ἀποκοιμίζει στὴν ἀγκαλιά του καὶ ξαγρυπνάει αὐτὸς γιὰ μᾶς.

Δὲν ξέρω, βέβαια, ἂν τὰ λόγια αὐτὰ τοῦ δασκάλου μου χαράχθηκαν στὴ μνήμη μου, ἔτσι ὅπως τὰ γράφω ἐδῶ, στὰ ὀχτῶ μου χρόνια. Οὔτε θυμάμαι πιά ἂν, ὅταν πρωτάκουσα τὰ λόγια αὐτά, μπῆκα στὸ νόημα ποὺ ἔχουν, ἓνα νόημα ποὺ δὲν ἀνοίγει διόλου τὸ δρόμο γιὰ τὴ γνώση τοῦ θανάτου καὶ τοῦ πόνου, ἀλλὰ ποὺ κάνει ὥστόσο τὴν καρδιά μας νὰ συνορεύει ἀφοβα καὶ εἰρηνικὰ μὲ τὸ ἀγνωστο, τὸ φοβερό καὶ τὸ τεράστιο. Σήμερα ἔχω τὴν ἐντύπωση ὅτι τὰ λόγια τοῦ δασκάλου μου γιὰ τὸν πόνον καὶ τὸ θάνατο — λόγια ποὺ τᾶκουσα πολλές φορές ἀπὸ τὸ στόμα του — τᾶπιασε ἡ ἀκοή μου σὰν ἤμουν μόλις ὀχτῶ χρονῶν. Καὶ μπορεῖ νὰ τᾶπιασε· γιατί ὄχι; Ἡ ἀκοή, στὰ ὀχτῶ ἢ δέκα ἢ καὶ δώδεκα ἀκόμα χρόνια μας, εἶναι πολὺ πιὸ καθαρὴ ἀπ' ὅ,τι εἶναι ἀργότερα· δὲν τὴν ἔχουν ἀκόμα

χαλάσει οί μάταιοι καί κούφιοι κρότοι. Ἐγὼ ἔχω τὴν ἐντύπωση ὅτι ὅσα μοῦ εἶπε ὁ δάσκαλός μου μέσα σὲ ὀχτῶ χρόνια, δηλαδή ὡς τὴν ὥρα ποῦ χωρίσαμε γιὰ πάντα, μοῦ τὰ εἶχε πεί, ὅλα μαζί, τὴν ἴδια ἡμέρα ποῦ με παράλαβε στὸν Ὁμπλό.

9

Τώρα ἔχω πολλές ἀμφιβολίες ἂν τὸ μοναστήρι τοῦ Ὁμπλοῦ, τὸ παραμελημένο μοναστήρι ποῦ τὸ ἀπαρτίζουν μονάχα λίγα καὶ φτωχὰ κελλιά, εἶναι παλαιό. Ὁ δάσκαλός μου, ὡστόσο, ἤθελε νὰ τὸ φαντάζεται ἔτσι. Κι' ἀπὸ τὴν πρώτη μέρα μοῦ εἶπε πῶς πᾶνε πεντακόσια ἢ κ' ἑξακόσια χρόνια ποῦ ἰδρύθηκε. Ὄταν ἤμουν ὀχτῶ ἢ δέκα χρονῶν, τὰ πεντακόσια χρόνια εἶχαν γιὰ τὴ σκέψη μου καὶ τὴν ψυχὴ μου ἓνα φοβερὸ μέγεθος ἢ μῆκος. Τὰ διαιροῦσα, ἀφοῦ ἔμαθα ἀριθμητική, με τὸν ἀριθμὸ ὀχτῶ ἢ δέκα καὶ τὸ πηλίκον ἦταν πολὺ μεγαλύτερο ἀπὸ κείνο ποῦ βγαίνει ἂν διαιρέσω τὰ πεντακόσια με τὰ σημερινά μου χρόνια. Μ' αὐτὸν τὸν τρόπο, χωρὶς νὰ μοῦ τὸ πεί κανένας, ἔμαθα νὰ μετράω τὸ παρελθὸν τοῦ κόσμου, τὸ βάθος τοῦ παρελθόντος.

Ὄταν μοῦ εἶπε ὁ δάσκαλός μου — κ' ἤμουν τότε μονάχα ὀχτῶ χρονῶν — ὅτι στὴν πλαγιά τοῦ ἡμεροῦ αὐτοῦ βουνοῦ ἦρθαν, ἐδῶ καὶ πεντακόσια ἢ ἑξακόσια χρόνια, κάποιοι καλοὶ καὶ σιωπηλοὶ ἄνθρωποι καὶ ἀρχισαν νὰ χτίζουν τὸ μοναστήρι, μοῦ φάνηκε σὰ νὰ μοῦ μιλοῦσε γιὰ τοὺς πρώτους ἀνθρώπους στὴ γῆ. Τόσο μακριὰ ἀπὸ μένα ἔνιωσα τὴν ἐποχὴ ἐκείνη! Δὲν ἤξερα ἀκόμα ὅτι πολὺ πιὸ πρὶν, σὲ βάθος παρελθόντος ἀκόμα μεγαλύτερο, ἔχτισαν οἱ ἄνθρωποι τὴ Ρώμη καὶ τὴν Κωνσταντινούπολη, τὴν Ἀθήνα καὶ τὴν Ἱερουσαλήμ. Τὸ μοναστήρι τοῦ Ὁμπλοῦ συμβόλιζε, τότε, στὰ μάτια μου τὴν κτίσση τοῦ κόσμου. Καὶ ἀποροῦσα πῶς ὁ δικός μας μητροπολίτης — θαρρῶ πῶς τὸν ἔλεγαν Νήφωνα — εἶχε προτιμήσει, ἀναγκασμένος νὰ ζεῖ μακριὰ ἀπὸ τὴν Πάτρα, τὸ Μέγα Σπήλαιο. Ἡ ἐξήγηση ποῦ μοῦ ἔδωσε ὁ δάσκαλός μου δὲ μπορούσε νὰ με ἰκανοποιήσει. Ὁ δάσκαλός μου μοῦ εἶπε ὅτι οἱ Καντακουζηνοὶ εἶχαν παραχωρήσει, ἀπὸ τὸ ἔτος 1354, τὸ Μέγα Σπήλαιο στὸν μητροπολίτη μας Μακάριο καὶ στοὺς διαδόχους του, κ' ἔτσι ὁ μητροπολίτης μας ἦταν καὶ ἡγούμενος στὸ Μέγα Σπήλαιο. Γιατί, ὅμως, εὐνόησαν οἱ Καντακουζηνοὶ τὸ Μέγα Σπήλαιο καὶ ὄχι τὸν Ὁμπλό; Ἐμένα με πείραζε ὅτι ὁ αὐτοκράτωρ Ἰωάννης Καντακουζηνὸς ἐτίμησε τὸ Μέγα Σπήλαιο, στὸ ἔτος 1348, μ' ἓνα χρυσόβουλλον ὀρισμὸ του δίνοντάς του προνόμια ποῦ οἱ καλοὶ μου μοναχοὶ τοῦ Ὁμπλοῦ δὲν τολμοῦσαν κἄν νὰ ὀνειρευθοῦν. Καὶ δὲ μπορούσα νὰ συγχωρήσω μέσα μου τὸν γιό του Μανουήλ, τὸν πρῶτο δεσπότη τοῦ Μυστρά, ποῦ εὐνόησε ἀποκλειστικὰ τὸ Μέγα Σπήλαιο, ἀγνοώντας

ἀπόλυτα τὸν Ὀμπλό. Μιὰ φοβερὴ ζήλεια μὲ εἶχε κυριεύσει γιὰ λογαριασμό τῆς παραμελημένης Παναγιᾶς μου. Δὲν ἤθελα μὲ κανένα τρόπο νὰ δεχθῶ ὅτι ἡ εἰκόνα τῆς Παναγιᾶς ποὺ βρισκόταν στὸ Μέγα Σπήλαιο ἦταν ἔργο τοῦ Εὐαγγελιστοῦ Λουκᾶ. Ὅταν μοῦλεγαν τὸν καιρὸν ἐκεῖνο — καὶ σὰ γύρισα στὴν Πάτρα, μοῦ τῶλεγαν, γιὰ νὰ μὲ πειράξουν, συχνὰ — ὅτι τὸ Μέγα Σπήλαιο εἶναι πολὺ ὠραιότερο ἀπὸ τὸν Ὀμπλό, ὅτι ἰδρύθηκε ἐδῶ καὶ χίλια τόσα χρόνια, καὶ ὅτι ἓνα θαῦμα τόκαμε, ἂν καὶ κρεμασμένο στὰ βράχια, νᾶναι πιὸ στερεὸ κι' ἀπὸ τὴν Κιβωτὸ τοῦ Νῶε, θύμωνα καὶ μ' ἐπιαναν τὰ κλάματα...

10

Ἀργότερα ἔμαθα ὅτι ὁ Ὀμπλὸς εἶχε πολὺ μικρὴ ἱστορία, ὅτι δὲν εἶχε σχεδὸν καμμιάν ἱστορία. Καὶ τότε ἀγάπησα τὸ μοναστήρι μου ἀκόμα περισσότερο. Τί δουλειὰ ἔχει ἡ ἱστορία τοῦ κόσμου μὲ τὰ μοναστήρια ποὺ πρέπει νὰ βρίσκοντ' ἔξω ἀπὸ τὸν κόσμο; Τὸ ὅτι κανένας χρυσόβουλλος λόγος δὲ μιλάει γιὰ τὸν Ὀμπλό, αὐτὸ δὲν εἶναι διόλου εἰς βάρος του. Τὸ ὅτι τὰ κτιτορικὰ γράμματα τοῦ μοναστηριοῦ δὲν τὰ εἶδε κανένας, αὐτὸ δὲ θὰ πεῖ διόλου ὅτι δὲν τὰ χειφυλάξει ὁ Θεός, κρατώντας τα ἀδιάκοπα μπροστὰ στὰ μάτια του. Ὁ δάσκαλός μου ἦταν βέβαιος ὅτι τὸ μοναστήρι καὶ τὸ ἐκκλησάκι τῆς Παναγιᾶς εἶχαν ἰδρυθεῖ στὶς μέρες Λέοντος τοῦ Σοφοῦ ἢ καὶ νωρίτερα. Ἄν εἶχε δίκιο — καὶ ἂν εἶχε, πρῶγμα ἀμφίβολο, τ' ὄνομα Ὀμπλὸς θᾶταν ὅπωςδήποτε ἀγνωστο, γιατί εἶναι πρόσφατο καὶ τὸ πήραμε ἀπὸ τοὺς Ἀλβανούς — ἓνα βαθὺ χάσμα ἑκατὸ χρονῶν θὰ πρέπει νὰ σημειώθηκε στὴ ζωὴ τοῦ μοναστηριοῦ. Στὸ σωτήριο ἔτος 1315 — στὸ ἴδιο ἀκριβῶς ἔτος, ποὺ μὲ τὴν ἄδεια τοῦ Πάπα ἀποκτήσαμε καὶ πάλι δικό μας μητροπολίτη στὴν Πάτρα — ὁ μοναχὸς Ἰωακείμ καὶ οἱ νεαροὶ φίλοι του Ἰωάσαφ καὶ Παρθένιος δὲ βρῆκαν στὸν Ὀμπλό παρὰ μόνο τὸ ἔρημο ἐκκλησάκι (λέγεται ὅτι τὸ βρῆκαν) κ' ἔχτισαν τὰ δυὸ πρῶτα πάλι κελλιά. Ἀπὸ τότε ὁ Ὀμπλὸς δὲν πειράχτηκε οὔτε ἀπὸ τοὺς Φράγκους, οὔτε ἀπὸ τὸν Λατῖνο ἀρχιεπίσκοπο τῆς Πάτρας (τῆς Πατροῦ, ὅπως τὴ λένε πολλοὶ ἀπὸ μᾶς), οὔτε ἀπὸ τοὺς Βενετούς. Οἱ μοναχοὶ τοῦ Ὀμπλοῦ, σὰν ἔξυπνοι ἄνθρωποι ποὺ ἦταν, δέχθηκαν πρόθυμα — ἀκολουθώντας τὴν καθιερωμένη τακτικὴ τῆς χειροδοσίας — νὰ δηλώσουν ὑπακοὴ στὸν Πάπα, μένοντας ὡστόσο δογματικὰ πιστοὶ στὴ δική μας ἐκκλησία. Καὶ ἂν τύχαινε νὰ παρακολουθεῖ τὴ θεία λειτουργία στὸ ἐκκλησάκι τοὺς κανένας ξένος, δὲν ἔχαναν τίποτε μνημονεύοντας καὶ τ' ὄνομα τοῦ Πάπα. Δὲ δέχθηκε, ἄλλωστε, καὶ ὁ Μιχαήλ, ὁ πρῶτος Παλαιολόγος ποὺ ἔγινε αὐτοκράτωρ, «πρῶτον ἐν ταῖς ἱεραῖς ὑμνωδίαις τὸν πάπαν μνημονεύεσθαι»; Ἄν οἱ αὐτοκράτορες, γιὰ τὸ συμφέρον τοῦ θρόνου τους, κάνουν τέτοιες ὑποχωρήσεις (καὶ μάλιστα

μπροστά στα μάτια του πατριάρχη), γιατί να μην τις κάνουν και οι φτωχοί μοναχοί για να εξασφαλίσουν την ήσυχία τους και την άδιατάρακτη επικοινωνία τους με τον Θεό;

11

Όσον καιρό έμεινα στον Όμπλό, ο δάσκαλός μου μ' άφηνε, κάθε πρωί μετά τον όρθρο, να βγαίνω έξω μόνος μου για ν' ανασάνω καθαρόν αέρα. Τί έκανα βγαίνοντας έξω; Θυμάμαι καλά ότι, μόλις έβγαινα, αρχίζα να τρέχω στην κοιλάδα του μοναστηριού και, όταν λαχάνιαζα και σταματούσα, έσκυβα και μάζευα — ήταν φθινόπωρο — κυκλάμινα. Από τότε γνώρισα τα μυστικά των άγριων λουλουδιών. Κάπου - κάπου σκεπτόμουνα μήπως δέν έπρεπε να τα κόβω. Άν, όμως, δόν τάκοβα, δέ μούλεγαν τα μυστικά τους. Μονάχα όταν τάχεις φυλαγμένα στον κόρφο σου και αρχίζουν να ξεραίνονται, σου λέν τα μυστικά τους. Όσο είν' ένωμένα με τη γή, σε κοιτάζουν άδιάφορα κ' είναι άκατάδεχτα. Από τότε σκέφθηκα — και τώρα πιά τό ξέρω καλά — πώς μόνο σαν αρχίζει να μαραίνεται και ν' άγγίζει τό θάνατο, γίνεται ή ζωή πιό καταδεχτική — πολύ πιό δική σου — και σου μαρτυράει δυό - τρία από τ' άμέτρητα μυστικά της.

Κολακεύθηκα πολύ όταν ανακάλυψα άργότερα πώς τα κυκλάμινα, που τόσο τ' άγάπησα από παιδί, τα είχε ξεχωρίσει ο Θεόκριτος, όνομάζοντάς τα κ' εκείνος — όπως, άλλωστε, και ο Θεόφραστος στην «περί φυτών Ιστορίαν» του — με τ' ώραίο αυτό όνομα. Όστόσο, εκάκισα μέσα μου τον Θεόκριτο που, αν και ποιητής, δέ στάθηκε στη σεμνή όμορφιά του κυκλάμινου, αλλά πρόσεξε τις ιδιότητές του εκείνες, που θάπρεπε να προσέξει μόνον — όπως και τόκαμε — Διοσκορίδης ο Άναζαρβεύς που ήταν φαρμακολόγος.

12

Μιλώντας μου μιá μέρα για τό θάνατο, μου μίλησε ο δάσκαλός μου και για την άθανασία. Από τότε συνδυάσθηκαν μέσα μου οι δυό αυτές λέξεις τόσο στενά που δέν ξεχωρίζω πιά τη μιαν από την άλλη. Το θάνατο — μου είπε τότε ή άργότερα ο δάσκαλός μου — δέ χρειάζεται να τον διδάξει στους ανθρώπους κανένας. Την άθανασία της ψυχής ήταν ανάγκη να τη διδάξει στους ανθρώπους κ α π ο ι ο ς και τη δίδαξε ο Πλάτων. Και τον Πλάτωνα — έτσι συμπλήρωνε τη σκέψη του ο δάσκαλός μου — μάς τον έκαμε προσιτό, εξασφαλίζοντας τη σημερινή του παρουσία, ένας Πατρινός, ο Άρέθας.

Ό δάσκαλός μου έλεγε πώς ο Άρέθας ήταν σαν και μένα, ότι γεννήθηκε στην Πάτρα, ότι θ' ανέβηκε χωρίς άλλο στον Όμπλό, ότι στην ίδια την Πάτρα είχε μάθει τα πολλά γράμματα που τον έκαμαν άργότερα, ως αρχιεπίσκοπο Καισαρείας, να ξεχωρίζει ανάμεσα σ' όλους όχι μόνον ως ο πρωτόθρονος, αλλά και ως ο πιό

σοφός. Ἡ Πάτρα — σύμφωνα μὲ ὅσα μοῦ ἔλεγε τότε ἢ ἀργότερα ὁ δάσκαλός μου — ἦταν μιὰ πόλη ἔνδοξη, ἦταν ἓνα πλούσιο κέντρο ἐμπορίου, μεταξουργίας καὶ παιδείας καὶ πρὶν τὴν τιμήσει μὲ τὴν εὖνοια καὶ τὴν προσοχὴ του Βασίλειος ὁ Μακεδών. Στὸ ἔτος 805, δηλαδή σαραταπέντε ἢ πενήντα τὸ πολὺ χρόνια πρὶν γεννηθεῖ ὁ Ἀρέθας, οἱ Σκλαβηνοί, « μεθ' ἑαυτῶν ἔχοντες Ἀφρικανούς καὶ Σαρακηνοὺς » πῆγαν νὰ κάμουν δική τους τὴν Πάτρα, ἀλλὰ — ὅπως λέει, ἀπευθύνοντας τὸ διδακτικὸ του λόγο στὸ γιό του τὸν Ρωμανό, ὁ αὐτοκράτωρ Κωνσταντῖνος ὁ Πορφυρογέννητος — οἱ Πατρινοὶ κατατρόπωσαν, μὲ τὴ βοήθεια « τοῦ ἀηττήτου καὶ ἀκαταγωνίστου ὀπλίτου καὶ στρατηγοῦ καὶ ταξιάρχου καὶ τροπαιούχου καὶ νικηφόρου πρωτοκλήτου Ἀποστόλου Ἀνδρέου » τοὺς βαρβάρους ποὺ εἶχαν πολιορκήσει τὸ κάστρο. Ὄταν γεννήθηκε ὁ Ἀρέθας, ἡ ἀρχιεπισκοπὴ τῆς Πάτρας ἦταν μητρόπολη, καὶ οἱ ἐπίσκοποι Μεθώνης, Κορώνης καὶ Λακεδαιμόνος εἶχαν ὑπαχθεῖ στὴ δικαιοδοσίᾳ τοῦ δικοῦ μας μητροπολίτη. Ὁ δάσκαλός μου δὲν ἤθελε νὰ παραδεχθεῖ ὅτι ἡ Κωνσταντινούπολη, ὁ πατριάρχης Φώτιος, ἡ « Μυριόβιβλος » τοῦ Φώτιου, μπορούσαν νὰ προσφέρουν στὸν Ἀρέθα πολὺ περισσότερα ἀπ' ὅσα τοῦ εἶχε ἤδη προσφέρει « τὸ ἀρχαῖον πόλισμα τῶν Πατρῶν », ὅπως ὀνομάζει ὁ ἴδιος ὁ Ἀρέθας τὴν Πάτρα σ' ἓνα παρασελίδειο σημεῖωμα σχετικὸ μὲ τὴν παλινόστηση Πατρινῶν ἀποίκων ἀπὸ τὸ Ρήγιο τῆς Καλαβρίας. Ὄταν ὁ Ἀρέθας πῆγε στὴν Κωνσταντινούπολη — καὶ θάταν, τότε, τούλάχιστον τριάντα ἔτων — ἦταν ἤδη ἄξιος νὰ δεχθεῖ τὴν προσοχὴ τοῦ Φώτιου, τῆ φίλια Νικολάου τοῦ Μυστικοῦ — ἀργότερα τὸν ἀντιμετώπισε τὸν πατριάρχη Νικόλαο μὲ ἀκαμπτο θάρρος — καὶ τὴν εὖνοια Βασίλειου τοῦ Μακεδόνα.

13

Ὁ πρῶτος Βασίλειος — ἔτσι μοῦλεγε συχνὰ ὁ δάσκαλός μου — ἦταν ὁ μεγαλύτερος ἀπ' ὅλους τοὺς αὐτοκράτορες τῆς δυναστείας του, μιᾶς δυναστείας ποὺ ἔβγαλε μεγάλους βασιλιάδες, ἄλλους σοφοὺς καὶ ἄλλους γενναίους. Ἀργότερα, ἀνακάλυψα ὅτι ἡ δυναστεία τῶν Μακεδόνων ἔβγαλε καὶ δυὸ - τρεῖς κακοὺς ἢ ἀσήμαντους αὐτοκράτορες καὶ κατάντησε νὰ σβῆσει μὲ δυὸ γυναῖκες, τὴ Ζωὴ καὶ τὴ Θεοδώρα. Ὅποια καὶ νάταν ἡ καταγωγὴ τοῦ Βασιλείου (ὁ Φώτιος, γιὰ νὰ τὸν κολακεύσει, πράγμα ποὺ δὲν καταδέχθηκε νὰ κάμει ποτὲ ὁ Ἀρέθας, εἶπε ὅτι καταγόταν ἀπὸ τὴν ἀρχαία γενιά τοῦ Ἀρσάκη ποὺ ἦταν βασιλιάς τῶν Πάρθων), ἡ Πάτρα ἦταν ἐκείνη ποὺ ἔδωσε στὸ νεαρὸ καὶ φτωχὸ ἵπποκόμο τὴ δύναμη νὰ πιστέψει στὴ μεγάλη του μοῖρα. Ὁ δάσκαλός μου ὀνόμαζε συστηματικὸ ψευδολόγο καὶ ἀγράμματο τὸν Λέοντα τὸν Γραμματικὸ ποὺ στὴν ἀσυνάρτητη

Χρονογραφία του δὲ μιλάει διόλου γιὰ τὴν Πάτρα καὶ λέει ὅτι ἡ πρόρρηση γιὰ τὴν ἀνοδο τοῦ Βασιλείου στὸ θρόνο ἔγινε ἀλλοῦ. Τὸ παραμῦθι αὐτό, καθὼς καὶ ἄλλα παραμῦθια ποὺ κυκλοφόρησαν τὸν καιρὸν ἐκεῖνο, τὰ πίστεψε καὶ μᾶς τὰ λέει κι' ὁ ἴδιος ὁ ἐγγονὸς τοῦ Βασιλείου Κωνσταντῖνος ὁ Πορφυρογέννητος, ἱστορώντας τὸ βίον καὶ τὶς πράξεις τοῦ μεγάλου πάππου του. Ὁ σοφός, ὁμῶς, Κωνσταντῖνος, καθὼς καὶ ὁ εὐσυνείδητος Γεώργιος Κεδρηνὸς πού, ἑκατὸ περίπου χρόνια ἀργότερα, ἀντέγραψε στὸ βιβλίο του «Σύνοψις Ἱστοριῶν» τὴ σχετικὴ ἀφήγηση τοῦ Κωνσταντίνου, δὲν παραλείπουν νὰ μᾶς ποῦν καὶ τὴν ἀλήθεια.

Καὶ ἡ ἀλήθεια, ὅπως μᾶς τὴ λέει ὁ αὐτοκράτωρ Κωνσταντῖνος ὁ Πορφυρογέννητος, εἶναι ὅτι στὴν Πάτρα ἔγινε ἡ μεγάλη καὶ ἀποφασιστικὴ πρόρρηση. Ὁ Βασίλειος ἦρθε στὴν Πάτρα, συνοδεύοντας ὡς ἱππικόμομος τὸν παλατιανὸν ἄρχοντα Θεόφιλο (τὸν Θεοφιλίτζη, ὅπως ἦταν τὸ ὑποκοριστικὸ του). Ἐνας ἐνάρετος μοναχὸς ποὺ εἶχε ἀφοσιωθεῖ στὸ ναὸ τοῦ Πρωτοκλήτου Ἀνδρέου, βλέποντας τὸν Θεόφιλο νὰ μπαίνει στὸ ναὸ, ἔμεινε ἀκίνητος στὴ θέση του καὶ ἀδιάφορος. «Ἵστερον δὲ τοῦ Βασιλείου εἰσερχομένου ὑπεξανέστη τε ὡς τινι τῶν κρειπτόνων καὶ τὴν ἐξ ἔθους τοῖς βασιλευσιν εὐφημίαν προσήνεγκεν». Ἡ Πάτρα, ὁ Ἅγιος Ἀνδρέας, ἡ πάμπλουτη Πατρinhὴ χήρα Δανιηλὶς ποὺ ἀνάγκασε τὸ μοναχὸ νὰ τὴν κάμει κοινὸν τοῦ μυστικοῦ, ἀνοιξαν στὸν Βασίλειο καὶ στὴ γενιά του τὸ δρόμο πρὸς τὴ δόξα. Ἡ Δανιηλὶς τοῦ ἔδωσε « χρυσὸν ἱκανὸν καὶ ἀνδράποδα πρὸς ὑπηρεσίαν τριάκοντα καὶ ἐν ἱματισμῶ καὶ διαφόροις εἶδεσι πλοῦτον πολύν », καὶ μιὰ μέρα τοῦ εἶπε « ὅτι σε ὁ θεὸς μέγαν ἀνθρώπον ἔχει καὶ ἐπὶ μεγάλης μέλλει τιμῆς ἀνυψοῦν... ». Καὶ ὁ Βασίλειος — ἰσχυρὸς καὶ ὠραῖος στὸ φρόνημα, ὅπως ἦταν καὶ στὸ σῶμα (« ἀνθηρότατος, εὐεκτικός, σύνοφρος, εὐόμματος », λέει στὴ Χρονογραφία του Συμεὼν ὁ Μάγιστρος καὶ Λογοθέτης) — δὲν ξέχασε ποτέ του ὅσα χρωστοῦσε στὴν Πάτρα. Ὄταν ἔγινε αὐτοκράτωρ, εὐνόησε τοὺς Πατρινούς καὶ πάνω ἀπ' ὅλους τὸν Ἀρέθα, τὸν ἀτεγκτο καὶ γενναῖο ἐραστή τῆς ἀλήθειας. Πάντα θυμόταν ὁ Ἀρέθας μὲ συγκίνηση τὶς εὐεργεσίαις ποὺ εἶχε δεχθεῖ ἀπὸ τὰ δυνατὰ χέρια τοῦ Βασιλείου ποὺ ἤξεραν νὰ δαμάζουν τὰ πιὸ ἀτίθασσα ἄλογα, ἀλλὰ καὶ νὰ προσφέρουν τὰ καλύτερα δῶρα.

14

Δυὸ - τρεῖς ἑβδομάδες ὕστερ' ἀπὸ τὴν ἀφίξή μου στὸν Ὀμπλό, εἶχα ξεχάσει σχεδὸν καθετὶ ποὺ συνδεόταν μὲ τὴν προηγούμενη ζωὴ μου, καὶ μέσ' στὸ μικρὸ καὶ ἀδύνατο μυαλό μου στριφογύριζαν ἀδιόκοπα, χωρὶς καμμιά μεταξὺ τους συνοχή, ὁ Πλάτων καὶ ὁ Ἀρέθας, Βασίλειος ὁ Μακεδὼν καὶ ὅλοι οἱ αὐτοκράτορες τῆς Μακεδο-

νικῆς δυναστείας, τῆς μόνης δυναστείας πού, ἐπειδὴ συμβολικὴ ἀφετηρία τῆς ἦταν ἡ Πάτρα, σεβόταν ἰδιαίτερα καὶ θαύμαζε ἀνεπιφύλακτα ὁ δάσκαλός μου.

Χωρὶς τὸν Ἀρέθα δὲ θὰ ξέραμε πολλὰ πράγματα γιὰ τὸν Πλάτωνα, μοῦ ἔλεγε συχνὰ ὁ δάσκαλός μου πού τοῦ ἄρεσε ἡ ἀθῶα αὐτὴ ὑπερβολή. Καὶ χωρὶς τὰ σχόλια καὶ τὰ παρασελίδια σημειώματα τοῦ Ἀρέθα – μετὰ τὴν δευτέρη αὐτὴ ὑπερβολή συμπλήρωνε τὴ σκέψη τοῦ ὁ δάσκαλός μου – θὰ μᾶς ἦταν δύσκολο νὰ βροῦμε μόνοι μας ποῖο χωρίο μέσ' στὰ ἔργα τοῦ Πλάτωνος ἢ τοῦ Λουκιανοῦ, τοῦ Ἀριστοτέλους, τοῦ Μάρκου Αὐρηλίου ἢ Δίωνος τοῦ Χρυσόστομου εἶναι « ὠραῖον », « ὠραῖον ἄγαν », « ἀστεῖον ἄγαν », « εὐφραδὲς ἄγαν καὶ ἐναργὲς καὶ γοργόν ». Δὲ θυμᾶμαι, βέβαια, ἂν ὁ δάσκαλός μου μοῦ μίλησε γιὰ ὅλους αὐτοὺς τοὺς συγγραφεῖς ὅταν ἤμουν ὀχτῶ ἀκόμα χρονῶν. Ἡ σημερινή μου μνήμη δὲ μπορεῖ νὰ ξεχωρίσει σ' ὅλες τὶς περιπτώσεις καλὰ τί ἀπὸ τὰ χεῖλη τοῦ δασκάλου μου ἄκουσα στὰ ὀχτῶ μου χρόνια καὶ τί ἀργότερα. Γιὰ τὸν αὐτοκράτορα Μάρκο Αὐρήλιο, πού τὸν τιμοῦσε πολὺ ὁ Ἀρέθας, θυμᾶμαι καλὰ ὅτι μοῦ μίλησε πολὺ ἀργότερα. Δὲν ἤθελε ὁ δάσκαλός μου, πρὶν ὠριμάσει κάπως ὁ νοῦς μου, νὰ μοῦ μαρτυρήσει ὅτι ἓνας αὐτοκράτωρ καὶ φιλόσοφος μποροῦσε, μετὰ Χριστόν, νὰ νῆται μεγάλος χωρὶς νὰ νῆται Χριστιανός. Ἐξίσου ὁμως καλὰ θυμᾶμαι ὅτι γιὰ τὸν Εὐκλείδη μοῦ μίλησε ἀμέσως, τὶς πρῶτες μέρες πού βρέθηκα στὸν Ὀμπλό. Ἀφοῦ ὁ Ἀρέθας ἀσχολήθηκε μετὰ τὸν Εὐκλείδη, ἔπρεπε ὅπως ὅποτε ν' ἀσχοληθῶ κ' ἐγὼ μαζί του. Ἀπὸ ὀχτῶ χρονῶν ἄρχισε τὸ μυαλό μου καὶ ὀλόκληρη ἡ ζωὴ μου νὰ μπαίνει σὲ γεωμετρικὰ σχήματα καὶ νὰ προσαρμόζεται σὲ ἀριθμητικὲς σχέσεις. Τώρα ξέρω ὅτι αὐτὸ δὲ μ' ἔβλαψε διόλου. Τότε, ὁμως, βασάνιζα τὸ μυαλό μου γιὰ νὰ βρῶ καὶ γύρω μου, στὴ φύση πού τὴν ἐνιωθα σὰν πηγὴ καὶ πρότυπο τῶν ἰδεῶν μου, ἓνα γεωμετρικὸ σχῆμα σὰν κ' ἐκεῖνα πού ἔπρεπε καλὰ καὶ σώνει νὰ χαράξω καὶ νὰ μετρήσω, καὶ δὲν ἔβρισκα κανένα τόσο τέλειο ὅπως τὸ ἔθελε ὁ Εὐκλείδης.

Τράβηξα κι' ἄλλα βάσανα ἐξαιτίας τοῦ Ἀρέθα. Ὁ δάσκαλός μου, γιὰ νὰ μείνει πιστὸς στὸν Ἀρέθα, ἐξακολουθοῦσε – κι' αὐτό, ὅπως διαπίστωσα ἀργότερα, ἦταν καθιερωμένο στὴν Κωνσταντινούπολη – νὰ ξεκινάει, στὴν προοδευτικὴ χρονολόγησι τῆς ἱστορίας, ἀπὸ « κτίσεως κόσμου », καὶ νὰ χρησιμοποιεῖ ὡς μέτρο τοῦ ἱστορικοῦ χρόνου τὴν Ἰνδικτιῶνα, πράγμα πού μπερδεύε φοβερὰ τὴ σκέψη μου. Ὁ πατέρας μου, πού εἶχε ἐμπορικὲς συναλλαγὲς μετὰ τοὺς Λατίνους, μετροῦσε τὴν ἱστορία ἀπὸ « τῆς ἐνσάρκου γεννήσεως τοῦ κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ » καὶ μετὰ μέτρο χρονολογίας τὸ φυσικὸ κύκλο τοῦ ἔτους. Ὡστόσο, γιὰ νὰ μὴν πικράνω τὸ δάσκαλό,

μου, έκανα ό,τι μπορούσα για να υπολογίζω τον ιστορικό χρόνο « από κτίσεως κόσμου» και με μέτρο την Ινδικτιώνα, την άφύσικη για μένα δεκαπενταετία που ό κύκλος της δέν είναι διόλου φυσικώτερος από την πενταετία ή την είκοσαετία. Ή τριακονταετία θάταν ένα μέτρο του ιστορικού χρόνου περισσότερο δικαιολογημένο, γιατί, όπως είχα μάθει από τον ίδιο τό δάσκαλό μου, κλείνει τον κύκλο κάθε ανθρώπινης γενεάς. Αργότερα, μάλιστα, γνώρισα και τή φράση του αρχαίου φιλοσόφου που λέει: «Έτη τριάκοντα ποιούσι τήν γενεάν, έν ω χρόνω γεννώντα παρέχει τον έξ αυτού γεννημένον ό γεννήσας». Ό δάσκαλός μου, μαντεύοντας τις άπορίες μου, μου εξήγησε μιá μέρα τό νόημα τής Ινδικτιώνας. Μου είπε ότι ό αυτοκράτωρ Κωνσταντίνος ό Πορφυρογέννητος στο «Περí θεμάτων» φιλοπόνημά του, μιλώντας για τή Νικόπολη, γράφει: «Και νικήσας ό Καΐσαρ τον Άντώνιον και τήν Κλεοπάτραν έκτισε πόλιν, καλέσας αυτήν Νικόπολιν, διά τό εκείσε ήττηθῆναι τον Άντώνιον. Από δέ του ακρωτηρίου του καλουμένου Άκτίου, και τας καλουμένας Ινδικτιώνας εκάλεσεν. Ούτω γάρ γράφει Ήσύχιος ό Ήλλούστριος: 'Ινδικτιών τουτ' έστιν Ινακτίων, ή περι τό Άκτιον νίκη· διά τουτο αρχεται μέν Ινδικτιών από πρώτης, και καταλήγει μέχρι Ιε' και πάλιν υποστρέφει, και αρχεται από πρώτης, διά τό τον Άντώνιον συνάρχοντα γενέσθαι Αύγουστω τῷ Καΐσαρι μέχρι του Ιε' χρόνου. Μετά δέ ταυτα μόνος εκράτησεν Αύγουστος». Φυσικά, δέ μ' έπεισε ό δάσκαλός μου ότι έχει φυσικό νόημα ή Ινδικτιών. Τις αντίρρήσεις μου, όμως, δέν του τις είπα ούτε αργότερα, όταν μάλιστα έμαθα ότι ή εξήγηση του αυτοκράτορος ήταν έσφαλμένη. Από τήν πρώτη μέρα που με παράλαβε ό δάσκαλός μου, μου έγινε αγαπητός. Ήξερα ότι θέλει τό καλό μου· κ' ένιωσα ότι πρέπει κι' ό μαθητής, για να κερδίσει κάτι από τό δάσκαλο, να θέλει τό καλό του.

15

Τό δάσκαλό μου δέν τον είχα ιδεί ποτέ στο σπίτι του πατέρα μου. Τον πρωτογνώρισα στον Όμπλό. Ήταν κι' αυτός ένας από τους μοναχούς του Όμπλοϋ, αλλά ήταν πολύ άλλιώτικος από τους άλλους. Ένώ οι άλλοι μ' έβαζαν να προσκυνάω και ν' ασπάζομαι τις ιερές εικόνες, όταν εμπαινα στην εκκλησία, δέκα και είκοσι φορές τήν καθεμιά, ό δάσκαλός μου δέ μου είπε ποτέ να τό κάνω. Δέν ήταν, βέβαια, είκονομάχος από τήν άλλη, όμως, μεριά δέ συμφωνούσε — όπως μου έλεγε αργότερα — με τον άνώνυμο χρονογράφο (τον «όμόστεγον και όμορώφιον» του Πατριάρχου Άρσενίου) που, όταν φθάνει στο θάνατο Λέοντος του Ήσαύρου, λέει ότι «τοιαυτα έν τή αυτού βασιλεία κατωρθωκώς ό τρισάθλιος, θνήσκει, τον αίώνιον και ψυχικόν προτεθνηκώς θάνατον». Άν ό Θεοφάνης ό Όμολο-